لێکۆڵینەوە

د. عادل گەرمیانی

گرنگی داستان و ڕۆمان لە تیۆری ئەدەبدا

تیۆری ئەدەب لقێکی گرنگی زانستی ئەدەبە، کەوا بە زانستێکی مرۆڤایەتی دادەنرێت و لە سەرجەم بوارو ڕەگەزە ئەدەبییەکان دەکۆڵێتەوە، بەڵام تیۆری ئەدەب لە سروستی جۆرەکانی ئەدەب و خەسڵەت و بنەما هونەرییەکانی دەکۆڵێتەوەو، لەم ڕۆژگارەدا زیاتر زاراوەی تیۆری ئەدەب بەکاردەهێنرێت، پاش ئەوەی وەک لقێکی زانستی ئەدەب ئاماژەی پێدەکرێت، هەرچەندە هەندێ لە لێکۆڵەران ئاماژە بە هەبوونی دوو جۆری تیۆری ئەدەب دەکەن : یەکەمیان تیۆری ئەدەبی کۆنەو لە ڕەگەزەکانی هۆنراوەی لیریکی و داستان و دراما دەکۆڵێتەوەو، دووەمیان تیۆری ئەدەبی نوێیەو لە ڕەگەزەکانی ڕۆمان و چیرۆک و شانۆ دەکۆڵێتەوە.

مەبەست لە تیۆری ئەدەب بەپێی چەمکی هاوچەرخ ئەو جۆرە لێکۆڵینەوەیە لە سروشتی جۆری ئەدەبی لە ڕووی بینای هونەرییەوە دەکۆڵێتەوە، واتە تیۆری ئەدەب لە جۆرەکانی، یاخود ڕەگەزەکانی ئەدەب و خاسیەتەکانی هەر ڕەگەزێک دەکۆڵێتەوە، بۆ نموونە لە بواری تیۆری ئەدەب زانیاری باش پێشکەش دەکرێ لەمەڕ بینای هونەریی هۆنراوە، وەک هەبوونی زمانی هۆنراوەی ناسک و هەست بزوێن، هەروەها هەبوونی مۆسیقای هۆنراوەیی ترپەو ئاوازدارو هەبوونی شێوازی هۆنراوەیی کاریگەرو وێنەی هۆنراوەیی جوان و ئەندێشەی هونەریی سەرنجڕاکیش. لە بواری چیرۆک و ڕۆمانیشدا دەبێ ئەم بنەما هونەرییانە هەبێت وەک : زمانی پەخشان و ڕووداوی کاریگەرو گێڕانەوەی سەرنجڕاکێش و گرێچنی چاک چنراوەو بابەتی باشی هەڵبژێرراو لەنێو کەتواری کۆمەڵەوەو، لەبواری شانۆش دەبێ بنەما هونەرییەکانی وەک زمانی نائاڵۆزو دانووساندنی زۆرو کورت بێت لەگەڵ هەبوونی بابەتی مەرگەسات یا بەزمەسات یا میلۆدراما. واتە لێکۆڵەری بواری تیۆری ئەدەب دەبێ شارەزایی ڕەخنەیی باشی هەبێت، تا بە وردی بنەما هونەرییەکانی ڕەگەزەکانی ئەدەب دیاری بکات.

داستان دووەم جۆری تیۆری ئەدەبە لەڕووی سەرهەڵدانەوەو، زیاتر بەگێڕانەوەی ڕووداوێکی مێژوویی لەبواری شەڕو جەنگدا هەڵدەستێ و، تیشکێکی زیاتر دەخاتە سەر شاسواری و ئازایەتی پاڵەوانان و کەسانی نێو ئەو ڕووداوە مێژووییە بەمەبەستی بەرزکردنەوەی ورەی پەیاموەرگری داستانەکە چ گوێگر بێت یان خوێنەر. واتە هەمیشە سروشتی ڕووداوو جۆری پاڵەوان دوو لایەنی گرنگی داستانن، لەئەدەبی گەلاندا داستانی (ئەلیادە) بەکۆنترین داستان دادەنرێت کەوا هۆمیرۆسی هۆنیار لەسەدەی (٨ ی ز) بەچەند هەزار بەیتێکی کلاسیکی دایڕشتبوو لەمەڕ شەڕی تەروادەی نێو پادشای یۆنانی کۆنو پادشای تەروادەی کۆن و، کرۆکی داستانەکە باسی شەڕو کوشتاری نێوان لەشکری هەردوو دەوڵەتی تەراودەی ئەوسای تورکیاو دەوڵەتی سپارتەی ئەوسای یۆنانی کۆن لەسەدەی (١٠ پ.ز) دەکات، کەوا بەهۆی ڕفاندنی(هێلین) ئافرەتی هەرە جوان و خێزانی(مینیلاوس)ی پادشای دەوڵەتی ئەسپارتە لەیۆنانی کۆن لەلایەن (پاریس)ی کوڕی زۆر جوانی (بریام)ی پادشای دەوڵەتی تەروادە.

ئەو شەڕە چەند ساڵێک دەخایەنێ و، بەفێڵی ئەسپە دارینەیەکی بەرزەوە لەشکری ئەسپارتە دەتوانێ بچێتە نێو جەرگەی تەلاری خاکی لەشکری تەروادەو سەردەکەوێتە سەری. هۆمیرۆسی هۆنیاری نابینا بەئامێری ڕەبابەکەی بەنێو گوندەکانی ئەوسای یۆنانی کۆن بەشێوەی هۆنراوەی داستانی ئەو داستانەی (ئەلیادە)ی بۆ خەڵکی ئەو گوندانە دەگێڕایەوەو ئازایەتی لەشکری ئەسپارتەو شاسواری و نەبەردی پاڵەوانانی ئەو لەشکرەی باس دەکرد تا شانازی خەڵکی یۆنانی

کۆن بەو لەشکرە پەرە بسێنێت و ورەیان بەرز بێت بەرامبەر دوژمنانی، هەمیشە ئامادە بن بۆ پاراستنی پاشایەتی و دەوڵەتی یۆنانی کۆن.

ئەم خەسڵەتانەی گێڕانەوەی ڕووداوی مێژوویی و باسکردنی ئازایەتی پاڵەوانان و شاسواری پیاوانی لەشکر لەنێو چەند داستانێکی دیکەی وەک داستانەکانی (مەهابەهارتاو رامەیانا)ی هیندی و (شاهنامە) ئێرانی و.. هتد) بەرچاو دەکەوێت. جا ئەگەر خۆبەستنەوە بەگێڕانەوەی ڕووداوێکی ڕابردوو لەگەڵ باسکردنی لەڕادەبەدەری ئازایەتی کەسانی داستان لەتیۆری ئەدەبی کۆن بەو شێوە بێت، ئەوا لە ڕۆمان وەک پەخشانێکی هونەریی و داستانی سەردەم لە تیۆری ئەدەبیی تازەدا ئەوا کاتی ئێستا وەک بەردەوامبوونێکی کاتی ڕابردوو لەگەڵ باسکردنی کێشەی کەتواریی (واقیعی) مرۆڤی هاوچەرخ لەنێو کۆمەڵی جەنجاڵی هاوچەرخدا، دوو لایەنی گرنگی داستانی هاوچەرخن، ئەمە جگە لەوەی لەنێو داستانی کۆندا دیاردەی یارمەتیدانی مرۆڤی پاڵەوان لەلایەن خواوەندەکانەوە بەدی دەکرێت، وەک ئەوەی لەنێو داستانی (ئەلیادە) خراوەتە ڕوو، کەچی لە داستانی هاوچەرخدا ئەو دیاردەیە بەرچاو ناکەوێت، بەڵکو زیاتر هاریکاری مرۆڤ بۆ مرۆڤ دەخرێتە ڕوو.

لە توانای داستاندا هەیە هەمەجۆری لایەنەکانی جیهان بەخۆیەوە بگرێت و هەڵیمژێت، هەرچەندە زیاتر بۆ وێنەگرتن و باسکردن و خستنەڕووی ڕووداوێکی مێژوویی نێو ڕابردووی گەلێک یا کۆمەڵێک تەرخاندەکرێت، چونکە داستان وەک هاوتەریبی ڕۆمان خاوەن پانتاییەکی بەرفراوانە لەبەخۆگرتنی چەند ماکێکی هونەری بۆ بەرجەستەکردنی بابەتی ڕووداوە مێژووییەکە. زمانی داستان و وێنەی نێو داستان و کاتی داستان و گێڕانەوەی نێو داستان خاوەن هەندێ تایبەتمەندیی خۆیانن بەهۆیانەوە داستان لە هۆنراوەی لیریکی و درامای نێو تیۆری ئەدەبیی کۆن جیا دەبێتەوە هەروەک چۆن ڕۆمانیش بەهۆی هەندێ بنەمای هونەرییەوە لە جۆرە ئەدەبیەکانی دیکەی نێو تیۆری ئەدەبیی هاوچەرخ جیادەبێتەوە.

لەبواری بەراورد لەنێوان جۆرەکانی ئەدەب و هونەر ئاماژە بەوە دەکرێت کەوا داستان نزیکە لە نیگارکێشی و، هۆنراوەی لیریکی نزیکە لە پەیکەرتاشی و، دراماش نزیکە لە هونەری گرافیک و، ئەم جۆرە نزیکبوونەوە لە نێو جۆرەکانی ئەدەبو هونەر زیاتر لەبواری سروشتی وێنەگرتن خۆیان دەنوێنن، چونکە وێناکاری ئامرازێکی گرنگی بەرجەستەکردنی ڕووداوە لەداستان و بەرجەستەکردنی کردارە لەدراماو بەرجەستەکردنی باری دەروونییە لەهۆنراوەی لیریکیدا کەوا زیاتر کێشەی ویژدانی هۆنیار لەگەڵ ناخەوەی خودی خۆی یا لەگەڵ دەوروبەرەکەیدا دەخاتەڕوو،

هۆنراوەی لیریکی و دراما ئاوێنەی ڕابردوون یان ئێستان و توانیویانە لەنێو ئەدەبی کۆن و هاوچەرخیش بەهای خۆیان بپارێزن و شوێن پێی خۆیان بکەنەوە

کەواتە داستاننوسی کۆن و ڕۆماننووسی هاوچەرخ وەک نیگارکێشێکن لە وێنەکێشانی سروشتی ڕووداوەکەو جۆری پاڵەوانەکەو کەسانی نێو دەقەکەدا، کەواتە دەبنە هاوتەریبی ڕەنگەکانی نێو تابلۆکە لە پرۆسەی ڕازانەوەکە.

بەلای هیگڵەوە ڕووداو لەنێو داستان و کردەوە لەنێو دراما هەمان ڕۆڵیان هەیە، هەروەها لایەنی بابەتیی لە داستان لەگەڵ لایەنی خودیی لە هۆنراوەی ویژدانیدا هەمان بایەخیان هەیە لە بەهای جۆرە ئەدەبیەکەدا، بەڵام دراما لەڕووی هەڵچوونەوە زیاتر نزیکە لە هۆنراوەی لیریکی نەک لە داستان هەرچەندە کردەوەی نێو دراما بەهایەکی بنەڕەتی هەیە هەروەک چۆن ڕووداو (کەوا ئەنجامی کردەوەیە) بەهایەکی بنەڕەتی هەیە لەداستاندا. کەواتە لە توانای داستاندا هەیە بۆنی هۆنراوەی لیریکی و بۆنی دراما بەخۆیەوە بگرێت، چونکە بەهای هۆنراوەی لیریکی سەرەتا وەک دەنگێکی ئاسان دەردەکەوێت پاشان بەهای دراما دەردەکەوێت بەشێوەی دانووساندن وەک دەربڕینێک لەمەڕ ململانێ نێوان دوو هێز.

هۆنراوەی لیریکی تایبەتمەندی خۆی هەیە لەنێو سێگۆشەی جۆرەکانی تیۆری ئەدەبدا، کەوا هۆنراوەی لیریکی دەبێتە بناغە و هەردوو باڵی داستان و دراما لەسەر هەردوو سەری بناغەکە بەشێوەیەک ڕادەوەستن سێگۆشەکە تەواو دەکەن. ئەوەی جێی ئاماژەپێکردنە

دەکرێ داستان بۆ دراما بگۆردرێت یان بەپێچەوانەوە، بەڵام هەرگیز ئەم دووانە ناکرێن بە هۆنراوەی لیریکی یا بەپێچەوانەوە، چونکە سروشتی شێوەکەی جیاوازە لە شێوەی داستان و دراما، چونکە شێوەیان بۆ ناوەڕۆکێک دەگەڕێتەوە گشتی و دەوڵەمەندترە لەوەی لەنێو هۆنراوەی لیریکیدا هەیەو، ئەم جیاوازییە دەبێتە هاوتەریبی جیاوازی نێوان شێوازو جۆری ئەدەبی لەڕووی تایبەتمەندی و گشتییەوە.

کرداری نێو دراماو ڕووداوی نێو داستان دەبنە حیکایەتێکی (Fabola) چیرۆکی یان درامی، بەڵام باری دەروونی نێو هۆنراوەی لیریکی دەبێتە بابەتێکی ویژدانی و، داستان تەنیا لای وێنەگرتنی کردەوە ناوەستێ، بەڵکو وێنەی ڕووداوەکە دەکاتە دیاردەیەک بۆ ژیانە گشتییە هەمە لایەنەکە.

لەد استاندا سێ یەکەی کات و شوێن و ڕووداو بەو شێوە بنەڕەتییە نین کەوا لەدرامادا هەبوونیان مەرجی بنەڕەتین، بەڵام فراوانی پانتایی داستان لەتوانایدا هەیە (بەپێچەوانەی هۆنراوەی لیریکی و دراما) میراتێکی هونەریی گەورە پێشکەش بکات.

لایەنی مێژوویی و گیانی پاڵەوانێتی دوو سیمای سەرەکیی داستانن و، لەم بارییەوە دەکرێ بڵێین داستان زیاتر ئاوێنەی ڕابردووە، بەڵام هۆنراوەی لیریکی و دراما ئاوێنەی ڕابردوون یان ئێستان و توانیویانە لەنێو ئەدەبی کۆن و هاوچەرخیش بەهای خۆیان بپارێزن و شوێن پێی خۆیان بکەنەوە، چونکە ویژدانی مرۆڤ و کارەساتی ژیان هەمیشە دوو لایەنی زیندوویی هەموو سەردەمێکن هەرچەندە درامای جاران زیاتر لەنێو شانۆ خۆی دەنواند، بەڵام ئێستا دەتوانین دراما لەنێو شانۆو ڕۆمانو چیرۆکو هۆنراوەشدا بەدی بکەین، تەنیا میلۆدراما نەبێت کەوا زیاتر لەنێو شانۆدا بەدی دەکرێت.

لەم ڕۆژگارەد گەورەیی ڕووداوو درێژی ماوەکەی و هەبوونی چەند ڕووداوێکی لاوەکی نێو داستان زیاتر لەنێو ڕۆمان بەدی دەکرێت، تەنانەت (جۆرج لۆکاشو مۆرش شرۆدەر) لەو باوەڕەدان ڕۆمان داستانی سەردەم و جیهانە، چونکە لەتوانای ڕۆماندایە هەروەک داستان جیهانێک بەخۆیەوە بگرێت و، بەهەمان شێوە گەورەیی ڕووداوێک و درێژی ماوەکەی بەرجەستە بکات، بەڵام ئەوەی داستان لەنێو تیۆری ئەدەبیی کۆن لەگەڵ ڕۆمان لەنێو تیۆری ئەدەبیی نوێ جیادەکاتەوە لایەنی جۆری کاتە، کەوا هەمیشە ڕابردوو کاتی زاڵە لەنێو داستاندا، بەڵام کاتی نێو ڕۆمان لە ڕابردووەوە بەرەو کاتی ئێستا دێت ئەگەر جۆری گێڕانەوەکە ئاسایی بێتو، ئەگەر گێڕانەوەکە چەماوی بێت ئەوسا کاتەکە بەپێی ئارەزووی ڕۆماننووس لەنێوان هێڵەکانی ئێستاو

رابردوو هاتوچۆ دەکات. هەروەها خاڵێکی دیکەی جیاوازی نیوان داستانو ڕۆمان لەوەدایە داستان باسی ئازایەتی لەڕادەبەدەری پاڵەوانی نێو دەقی خۆی دەکات، بەڵام ڕۆمان باسی ژیانی پڕ لەئازارو ئەشکەنجەی پاڵەوانی خۆی دەکات لە ڕۆژگاری ئەمڕۆی جەنجاڵدا.

ئەگەر لەنێو داستانی کۆندا دیاردەی خزمەتی مرۆڤ لەلایەن خواوەندەکانەوە بەرچاو دەکەوێت، ئەوا لە هۆنراوەی لیریکی و بابەتی دراما یدا هەمیشە پێوەندی مرۆڤ لەگەڵ خودی خۆی یا خودی کەسانی دەوروبەری نێو کۆمەڵەکەی بابەتی سەرەکیی ئەم دوو جۆرەی تیۆری ئەدەبیی کۆنە، کەواتە داستان هەمیشە مێژوویی‌یەو هۆنراوەی لیریک و دراما زۆرجار کەتواریی‌یە (ریالیزمی). لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کەوا هونراوەی لیریکی یا ویژدانی بە پلەی یەکەم دێت بەلای ئەفلاتۆنەوە چونکە لە هۆنراوەی لیریکی کۆنی سەردەمی گریکەکان پیرۆزی خواوەنەکان و بەهای ڕەفتارو ئەدگاری (ئەخلاق) باش و حورمەتی لێپرسراوانی دەوڵەت پێشێل نەدەکرا، بەڵام بەلای ئەرستۆوە هۆنراوەی داستانی بە پلەی یەکەم دێت، چونکە کێشەکانی مرۆڤ و سروشتی ژینگەکەی دەخرێنە ڕوو، بۆیە هۆمیرۆس بەلای ئەرستۆەوە هۆنیارێکی مەزنە کەوا لە هەردوو داستانەکەیدا (ئەلیادە) و (ئۆدیسە) بەم ئەرکە هەڵساوەو، لە هەندێ شوێنی گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا هەندێ لە خواوەندەکاندا لە خزمەتی مرۆڤدان و هاریکاری دەکەن بۆ ئەوەی سەربکەوێت بەسەر بەرامبەرەکەیدا.

داستان لەم ڕۆژگارەدا شێوەی تازەی وەرگرتووە، یا بە شێوەی ڕۆمان یا چیرۆک خۆی دەنوێنێ و، مۆرکی بابەتی پاڵەوانێتی و ڕووداوی کاریگەر پێوەیانەوە دیارە، هەروەها دراماش لەم ڕۆژگارەدا چەند شێوەیەکی وەرگرتوە وەک مەرگەسات (تراژیدیا) و بەزمەسات(کۆمیدیا) و میلۆدراماو گاڵتەجاری، کەچی هۆنراوەی لیریکی هەروەکو خۆی مایەوە. کەواتە دەتوانین بڵێین تەنیا داستان زیاتر نوێکردنەوەی بەخۆیەوە بینی لەبواری جۆری ڕەگەزی ئەدەبیداو، داستانە کۆنەکانی (ئەلیادە) و (ئۆدیسە) ی یۆنانی کۆن و، داستانی (ئەنیادە)ی ڤرجیل لەسەردەمی ڕۆمانی کۆنداو، داستانی (مەهابەهارتا) و (ڕامایانا)ی هیندی کۆن و (شاهنامە)ی فیردەوسی لە ئەدەبی فارسیی کۆندا، ئەمانەو چەندین داستانی دیکەی کۆنی هەندێ لە گەلاندا خاوەن بەهاو گرنگی خۆیان لە تیۆری ئەدەبدا، بەم شێوە دەقەکە چ داستان بێت یا ڕۆمان بێت هەر خاوەن گرنگی خۆی دەبێت لەتیۆری ئەدەبدا کەوا لەسروشتی جۆری ڕەگەزەکانی ئەدەب بەپێی سەردەمەکەی دەکۆڵێتەوە.